

ДЕКОР І КЛЕЙМА ЛЮЛЬОК З МОТРИНОГО У ЗІБРАННІ КОМСОМОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікація присвячена введенню до наукового обігу комплексу глиняних люльок «турецького типу» козацького періоду з с. Мотринога Кобеляцького району Полтавської області, яка зберігається у фондах Комсомольського історико-краєзнавчого музею. Дається характеристика основних типів люльок колекції (з овальною чашечкою, дископодібною базою, тюльпаноподібних), таблиці їх параметрів і особливостей орнаментації, клейм виробників (з «арабськими написами», листоподібні...), наводяться паралелі і аналогії, робляться спроби датування матеріалу.

К л ю ч о в і с л о в а: Мотрине, люлька для паління, клеймо, чашечка, вінце, втулка для чубука.

Поширення тютюнопаління на землях України у XVII—XVIII ст. сприяло масовому розповсюдженню специфічного пристрою для паління — люльки. Цього року до фондів Комсомольського історико — краєзнавчого музею надійшла колекція глиняних люльок, виявлена компактно серед уламків чавунного казанка під час оранки 2008 р. на південно-східній околиці села Мотрине (Кобеляцький р-н Полтавської обл.). Ці землі в середині XIX ст. належали членам дворянського роду Полонських, що походить з козацької старшини XVIII ст., місцевим козакам та деяким іншим власникам [Глушенко, 2007, с. 41, 42].

Зазначена колекція включає 20 предметів, які відносяться до так званого «східного типу» люльок з короткою втулкою для чубука. Такі люльки масово виявлені під час розкопок на Україні: у Києві [Чекановський, Чміль, 1995, с. 100—108] та інших українських містах, зокрема на Полтавщині [Ханко, 1998, с. 170—171; Сидоренко, Коваленко, 2000, с. 85, 86; Троцька, 2000, с. 130, 131; фонди ПКМ, КРКМ, КІКМ тощо], на місцях битв [Свешніков, 1993], добре відомі на всіх причорноморських пам'ятках другої половини XVIII — початку XIX ст., а також у Росії і Білорусії, Франції, Болгарії, Румунії, Греції тощо.

Більшість люльок нашої колекції (16 з 18 відносно цілих екземплярів) має на Полтавщині специфічну назву «зіньківки» [Коваленко, 2008, с. 36]. Вони добре відомі і в інших регіонах України [Чекановський, Чміль, 1995, рис. 2, 14, 16; Телегін, Винокур, Титова, Свешніков, 1997, с. 187, рис. 37, 5], в Причорномор'ї та Туреччині [Hayes, 1980, р. 7, type X], Москві [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 12—27, 43], Болгарії [Станчева, 1972, с. 83—87, рис. 7—9] тощо. Кожна люлька складається з чашечки та приєднаної до неї під кутом короткої масивної (гранчастої або гладкої конічної) втулки для чубука, яка сполучена з емністю чашечки внутрішнім конічним каналом, який відкривається всередину чашечки дещо вище її дна. Корпус чашечки люльки — «зіньківки» округлий з півовальним профілем, вінця переважно прямі і з невеликим пружком в основі. Дно внутрішньої частини чашечки зазвичай округле. Вінце (горло) чашечки люльок розділене подвійними вертикальними смугами на прямокутники з відбитками штампю із скомпонованих одна над одною 3- або 6-квіткових напіврозеток в центрі. Корпус чашечки прикрашений «пухнастими» овалами, поодинокими напіврозетками і подвійними вертикальними прокресленими лініями. Втулка закінчується валикоподібним потовщенням, підкресленим смугою широкого зубчастого штампю, киль в нижній частині чашечки мисоподібний, підкреслений дрібнозубчастою смугою. При подальшому описі вищезазначені особливості люльок опускаються. На корпусі біля втулки для чубука або на бічній поверхні втулки ставилося клеймо.

Всі люльки виготовлені у двостулкових формах (на люльках № 4 та 8¹ добре видно технологічні шви), несуть на собі залишки червоного або жовтуватого ангобу і підлощені. При декору-

1. Тут і далі: у статті використано наскрізну нумерацію люльок.

Таблиця 1. Розміри люльок з Мотриного

Люлька, №	Параметри, см						Стан
	Загальна довжина	Загальна висота	Діаметр чашеч- ки (корпуса)	Діаметр вінця	Висота вінця	Втулка, D ₁ /D ₂ *	
Люльки-зіньківки з гладким вінцем і конічною втулкою							
1	6,8	3,6	4,5	3	1,4	3,2 / 2,7	Втулка приклеєна
6	6	3,6	4,1	3,7	1,4	3,2 / 2,6	—
12	6	3,2	3,8	3,3	1,1	2,7 / 2,2	—
14	6,5	3,5	4,4	3,5	1,5	3,5 / 2,8	Пошкоджена
Люльки-зіньківки з гладким вінцем і гранчастою втулкою							
2	6,9	4,9	4,2	3,5	2,4	3,2 / 2,7	Втулка приклеєна
4	6,5	2,9	4,3	3,8	-	3,4 / 2,9	Вінце втрачене
5	5,2	4,9	4,2	3,5	2,3	—	Край втулки втрачений
7	7,1	4,9	4	3,4	2,4	3,2 / 2,8	Втулка приклеєна
9	6	4,2	3,9	3,2	2,2	2,7 / 2,4	Те саме
16	3,3	4,8	4,2	3,3	2,5	—	Втулка і частина чашечки втрачені
Люльки-зіньківки з гранчастим вінцем і гранчастою втулкою							
3	5,1	3	3,5	2,9	1	2,7 / 2,35	Вінце з тріщиною
8	5,9	3,6	3,6	3,2	1,5	2,7 / 2,4	—
11	6,2	3,4	3,9	3,4	1,1	2,9 / 2,4	—
13	5,7	3,4	3,6	3,1	1,5	2,7 / 2,2	—
Інші люльки							
10	6,4	4,1	4	3,2	2,1	3,1 / 2,3	Склеєна з частин
15	4,8	3,9	3,8	—	1,8	—	Втулка і частина вінця втрачені
19	6,6	3,8	2,7	4	—	2,2** / 2,5 / 1,6	Втулка пошкоджена
20	5,8	3,6	2,6	3,8	1,8	2,6 / 1,8	Склеєна з частин, втрати

П р и м і т к и. * D₁ — діаметр валика на краю втулки; D₂ — найменший показник діаметру втулки в місці поєднання з чашечкою. ** — зовнішній діаметр вінця втулки перед потовщенням.

ванні «зіньківко» використані кінцеві штамп з рослинними зображеннями і штамп у вигляді зубчастого коліщатка для виділення конструктивних деталей (валиків, виступу кіля тощо). Для інших видів люльок (№ 10, 15, 19) додатково використані штамп-валики. Неглибокий орнамент люльок другого типу (з високим вінцем) скоріш за все одержувався з матриці при формуванні.

Найвідомішим центром виробництва люльок «східного типу», зокрема «зіньківко», був Костянтинопіль на території Туреччини. Крайні зразки цих люльок широко наслідувались провінційними ремісниками численних дрібних майстерень територій, підпорядкованих Оттоманській Порті (Туреччина, Крим, міста Причорномор'я) та іншими.

За формою всі люльки — «зіньківки» колекції поділяються на три типи.

1. З округлим прямим вінцем і конічною втулкою (люльки № 3, 8, 11, 13). Це найменші і найкоротші люльки, у яких діаметр чашечки переважає або дорівнює висоті всього виробу (табл. 1). Вінця цих люльок прикрашені 3-квітковим декором.

2. З округлим прямим вінцем і гранчастою втулкою (люльки № 2, 4, 5, 7, 9, 16). Ці люльки мають високі, потоншені до краю вінця, на які припадає майже половина загальної висоти виробу, а висота всієї люльки значно перевищує діаметр корпусу. Вінця цих люльок прикрашені

6-квітковим декором, за виключенням люльки № 9, яка має 4-квітковий декор. До речі, люлька-«зіньківка» цього типу саме з 4-квітковим декором виявлена на полі Берестецької битви 1651 р. [Свешніков, 1993, с. 187, рис. 37, 5]. Рельєф декору люльок другого типу невисокий і ніби згладжений — можливо, в наслідок того, що він вирізався на внутрішній стороні двостулкової форми. Кількість граней втулки таких люльок не завжди можливо порахувати через їх слабо виражений рельєф. Цей тип люльок, як виявилось, не такий поширений, як два інші, проте автору пощастило виявити схожі зразки серед московських червонолощених люльок середини — другої половини XVIII ст. [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 12, 14, 15]. Особливо близька нашому типу московська люлька 12 з 6-квітковими напіврозетками, інші дві наведені люльки — 7-квіткові. До речі, в таблицях Р.Л. Розенфельдта представлений варіант нашого типу люльки з неорнаментованим високим вінцем і оформленим як традиційна «зіньківка» низом [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 32].

Люльки № 2, 5 та 16 мають практично однакові розміри і клейма (крім напівзруйнованої люльки № 16) і, можливо, виготовлені у одній формі. Різниця полягає у невеликих розбіжностях при нанесенні нижнього декору (табл. 1) і у додатковому листоподібному клеймі з трикутною ніжкою на більш якійсній люльці № 2.

Округлість вінця перших двох груп люльок досить умовна завдяки видовженим рослинним штампам, які певною мірою сплющують середню частину кожного орнаментованого прямокутника, в той час як зріз залишається округлим і дещо потоншеним.

3. З гранчастим вінцем і гранчастою втулкою (люльки № 1, 6, 12, 14), причому не завжди можливо порахувати кількість граней вінця (8—10), тому що в місці між втулкою і чашечкою рельєф згладжений і погано визначається. Висота цих люльок, як і виробів першої групи, поступається діаметру. Люльки цього типу мають масивний сплющений зріз вінця і утворюють виразний півциркульний рельєф вгорі кожного прямокутника, прикрашеного відбитком 3-квіткового штампю. Саме третьому та подекуди першому типам відповідають численні люльки з Поворська Полтавщини [Ханко, 2000, с. 60, рис. 19, 2, 12], Києва [Чекановський, Чміль, 1995, рис. 2, 14, 16], Москви [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 13, 16, 21], Болгарії [Станчева, 1972, с. 83—87, рис. 7—9], хоча спостерігаються і певні відмінності. Так люльки з Москви мають 4- або 8-пелюсткові напіврозетки, натомість як наші — завжди непарну кількість пелюсток (табл. 2).

Цей перелік не вичерпує всіх різновидів люльок-«зінківків» з гранчастими складовими частинами. Наприклад, на інших пам'ятках відомі люльки, де крім вінця та втулки огранений також корпус люльки [Robinson, 1985, pl. 57, C 93]. Існують люльки з меншою кількістю розеток на вінці, наприклад, з двома [Robinson, 1985, pl. 62, A 19] тощо.

Більшість люльок колекції підпадає за класифікацією відомої дослідниці Р. Робінсон під датування XIX і навіть початком XX ст. і пов'язується із західноєвропейським фабричним виробництвом, що успішно імітувало популярні «фасони» турецьких виробників. З цим не погоджується більшість вчених, що спираються на матеріали археологічних розкопок. Проте, одна з наших люльок має, можливо, саме фабричне походження. Це димлена люлька № 15 з близькими до «зінківків» пропорціями.

Вона має плоскодонну підциліндричну чашечку з піддоном, підкресленим зубчастим штампю. В основі вінця — валик з подвійною смугою зубчастого штампю. Вінця циліндричні, прикрашені у нижній частині великими півциркульними фестонами (подвійна зубчаста смуга), над кожним з яких — ялинка з прямим стовбуром і піднятими догори гілками. Рапорт орнаменту низу чашечки складається з такої ж ялинки, але на високій ніжці, від якої праворуч та ліворуч вниз вершиною опущено по великому листку (в деяких місцях сусідні листки перекиваються один одного). Внутрішня емність чашечки має округле дно і дещо вище дна — напівкруглий отвір внутрішнього конічного каналу втулки для чубука. Прямокутний кінь виділений подвійною смугою зубчастого штампю. На кілі — велике (1,1 × 1,9 см) овальне

клеймо з написом у три рядки латинськими і кирилическими літерами: «S — M / Mosco(v?) / Н.Б.В.», що наводить на думку про принаймні європейське походження люльки. Права частина клейма пошкоджена, однак, здається, і так зрозуміло про яке місце виготовлення іде мова. Можна навіть запропонувати варіант розшифровки абрєвіатури, щось на зразок «Собственная мануфактура / Москва / ім'я, побатькові, прізвище, наприклад, Варшавський». Зразок прізвища вибраний не випадково — латинською літерою «W» стало позначали свою продукцію виробники Царства Польського з Варшави, тобто ця літера за царату часто асоціювалася з Варшавою. Варшава входила до складу Російської імперії у період 1832—1917 рр., відповідно, і датувати цю люльку пропонується не раніше, як серединою XIX ст.

З цього приводу згадаймо про виявлену під час розкопок у Москві біля Казанського собору підборку керамічних люльок «східного типу» з клеймами російськими і латинськими літерами [Волков, 1999]. Можливо, цьому ж виробнику належала і наша люлька № 15. Питання про можливість європейського фабричного виготовлення значної кількості так званих «турецьких» люльок у XIX — на початку XX ст. відкидати не можна, поки не виявлені центри такого виробництва і особливості їх продукції. Погано, що відомості з цього питання вкрай обмежені.

Серед люльок інших типів люлька № 10 вирізняється дископодібною основою чашечки, розділеною знизу на 7 граней, і унікальним для даної колекції декором на вінці у вигляді «пухнастих» овалів, що чергуються з великими трикутниками вершиною догори, увінчаними 4-пелюстковою квіткою. В середині кожного трикутника — 4-пелюсткова квітка, по кутах — «крапельки». Люлька має циліндричні вінця, прикрашені знизу подвійною зубчастою смугою, гранчасту втулку і якісне кругле W-подібне клеймо (рис. 1, 10) з трьома надстрочними і двома підстрочними крапками, плавними каліграфічними потовщеннями і потоншеннями, близьке двом аналогічним клеймам на люльках другої групи № 2 та 5 з менш витонченою грубуватою графікою і надстрочними крапками на тоненьких «ніжках». Ребро диску цієї люльки має слабо виражені фасетки. Півовальні фасетки на грані дна, підкреслені врізними фестонами, складають суттєвий елемент декору плоскодонної тюльпаноподібної люльки № 19 з сітчастим валиком на втулці і великим фронтальним зображенням світильника або амфори, доповненим згори «сяйвом» з гілочок тюльпанів (рис. 3, 19). Це зображення (не клеймо а, можливо, своєрідна візитна картка виробника) і форма люльки мають аналоги серед люльок типу С 107—108 з Греції за Р. Робінсон [Robinson, 1985, pl. 57, C 107—108], а сама люлька за іншими особливостями декору та форми може бути віднесеною до типу А 42 цього ж автора [Robinson, 1985, pl. 64, A 42] і датувється нею кінцем XIX ст.

Таблиця 2. Квіткові декоративні елементи в рапортах люльок-«зіньківок» з Мотриного

Люлька, №	Розетки верхнього поясу люльки					Розетки нижнього поясу люльки				
	Кількість сполучених розеток	Кількість пелюсток	Форма розетки	Специфіка розміщення	Спосіб нанесення	Кількість сполучених розеток	Кількість пелюсток	Форма розетки	Специфіка розміщення	Спосіб нанесення
1	3*	5/7/7	Трикутник	Дещо зміщено	Суцільний штамп	1	7	Трикутник	Під верхніми розетками	Кінцевий штамп
2	6**	7/9/9/9/9/9	Півколо	Дещо криво і зміщено	Те саме	1		Півколо	Дещо криво і подекуди на валику	Те саме
3	3*	7	Те саме	Сповзають вниз, криво	3-й відбиток дубльований	—	—	—	—	—
4	—	9	Півколо	—	—	1	—	Півколо	Під верхніми розетками	Кінцевий штамп
5	6**	9	— « —	На розділовальних смугах	Штамп	1	9	Те саме	Випадково	Те саме
6	3*	5/7/7	Трикутник	У шаховому порядку	Суцільний штамп	1	5	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
7	6*	5/7/7/7/7	Півколо	Зміщене стосовно розділок	Те саме	1		Півколо	Густо і випадково	— « —
8	3**	7	Те саме	Сповзають, зміщені	3 кінцеві штампи	1	7	Трикутник	Поверх 3-го нижнього	— « —
9	4**	5/7/7/7	— « —	Зміщено від центру	Суцільний штамп	1	7	Півколо	Густо і випадково	— « —
11	3**	7	— « —	Сповзли на нижні	Штамп	1	7	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
12	3*	5/9/9	Трикутник	Шаховий порядок, зміщено від центру	Суцільний штамп	1	9	Трикутник	Те саме	— « —
13	3*	3/7/7	Півколо	Зміщено по горизонталі і вертикалі	Те саме	1	6	Півколо	Поверх 3-го верхнього, широкі пелюстки	— « —
14	3	7	Те саме	?	?	1	9	Трикутник	Під верхніми розетками	— « —
16	6**	9	— « —	Зміщено від центру	Суцільний штамп	1	9	Півколо	Те саме	— « —

Примітки. * — верхня розетка має форму видовженого бутона. ** — верхня квітка кругла і менша за розміром. № 3, 13 — нижні й верхні розділовальні лінії продовжують одне одну. № 11 — нижні розділки і вінця втулки мають сліди червоного ангобу. № 1, 3, 6, 8, 9, 11, 12 — подвійні розділки фестоноподібні (у № 3 — обидва пояси, № 8 — петля вгорі, решта — внизу).

Люлька № 19, як і люлька № 15, має прямокутний сплюснений кіль, який також має аналоги в колекції з Греції [Robinson, 1985, pl. 57, C 101]. Значно стриманіший обмежений кількома смужками зубчатого штампу по краю вінця та в його основі декор другої тюльпаноподібної, круглодонної люльки з конічною втулкою (люлька № 20).

Втулки обох цих люльок несуть на собі «арабські клейма» (рис. 1, 19, 20), при чому клеймо люльки № 20 зовні нагадує асиметричну розетку із вписаними по колу літерами або цифрами.

На 15 люльках можна побачити керамічні клейма, які поділяються на письмові та зображувальні (рослинні). Серед останніх переважа-

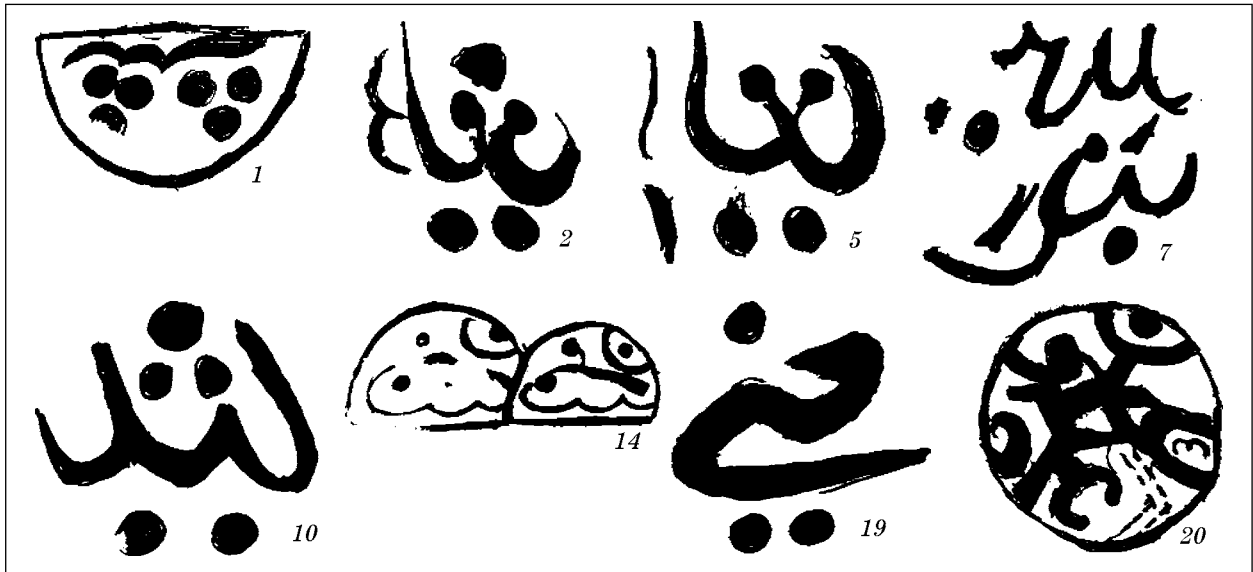

Рис. 1. Графіка арабських написів клейм люльок з Мотриного

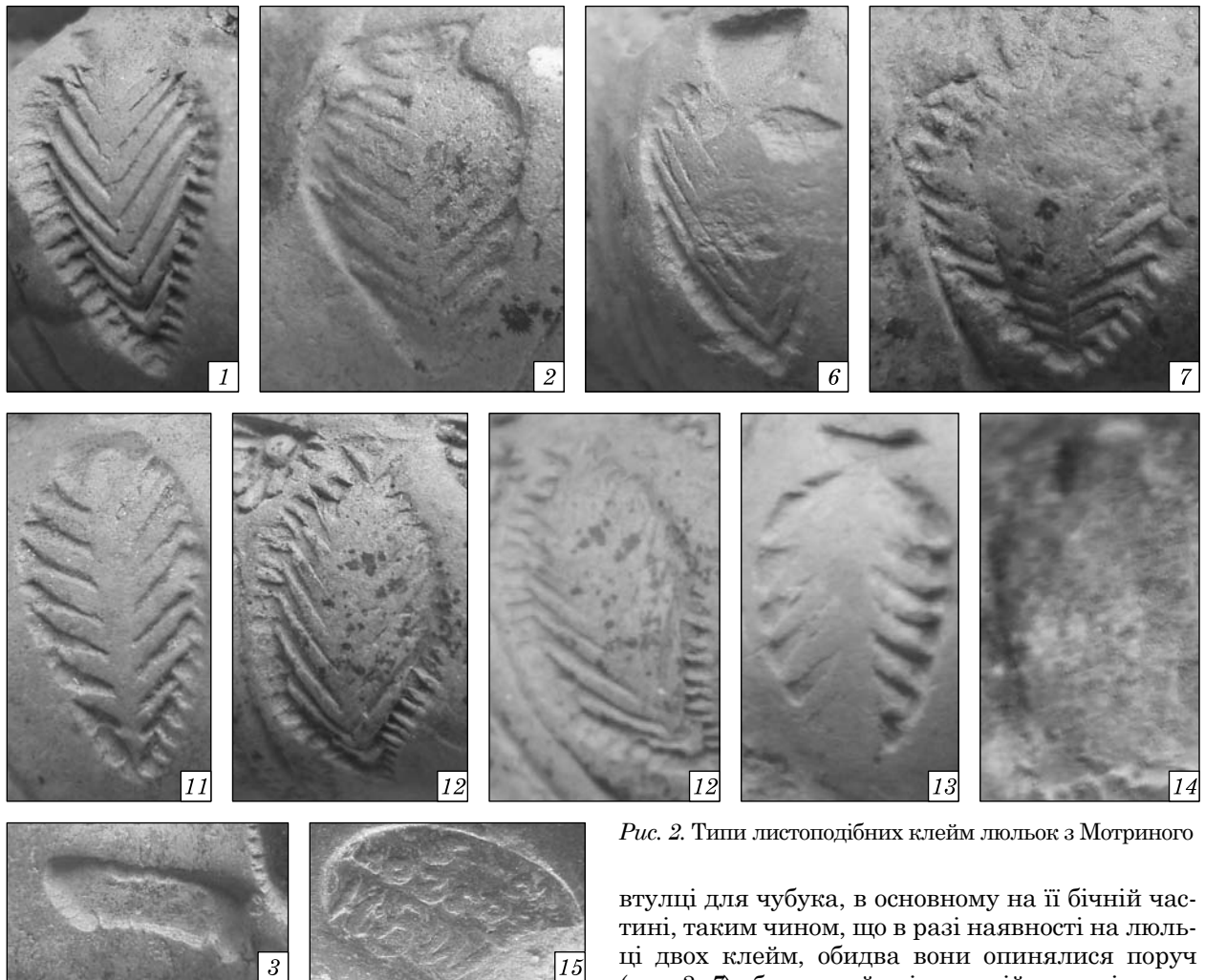

Рис. 2. Типи листоподібних клейм люльок з Мотриного

ють кілька варіантів простого деревного листка, розміщеного вертикально і виключно в кінці (або на початку) орнаментального ряду корпуса чашечки — біля переходу її у втулку для чубука. Натомість клейма з написами ставилися на

втулці для чубука, в основному на її бічній частині, таким чином, що в разі наявності на люльці двох клейм, обидва вони опинялися поруч (рис. 3, 7) або принаймні на одній стороні люльки. Виключення становить пізня люлька № 15 з великим «латино-руським» клеймом та клеймо люльки № 14, вміщені ззовні на дні чашечки.

Якість зображення на клеймах таких невеликих глиняних виробів, як люльки — поняття досить умовне, особливо стосовно клейм з напи-

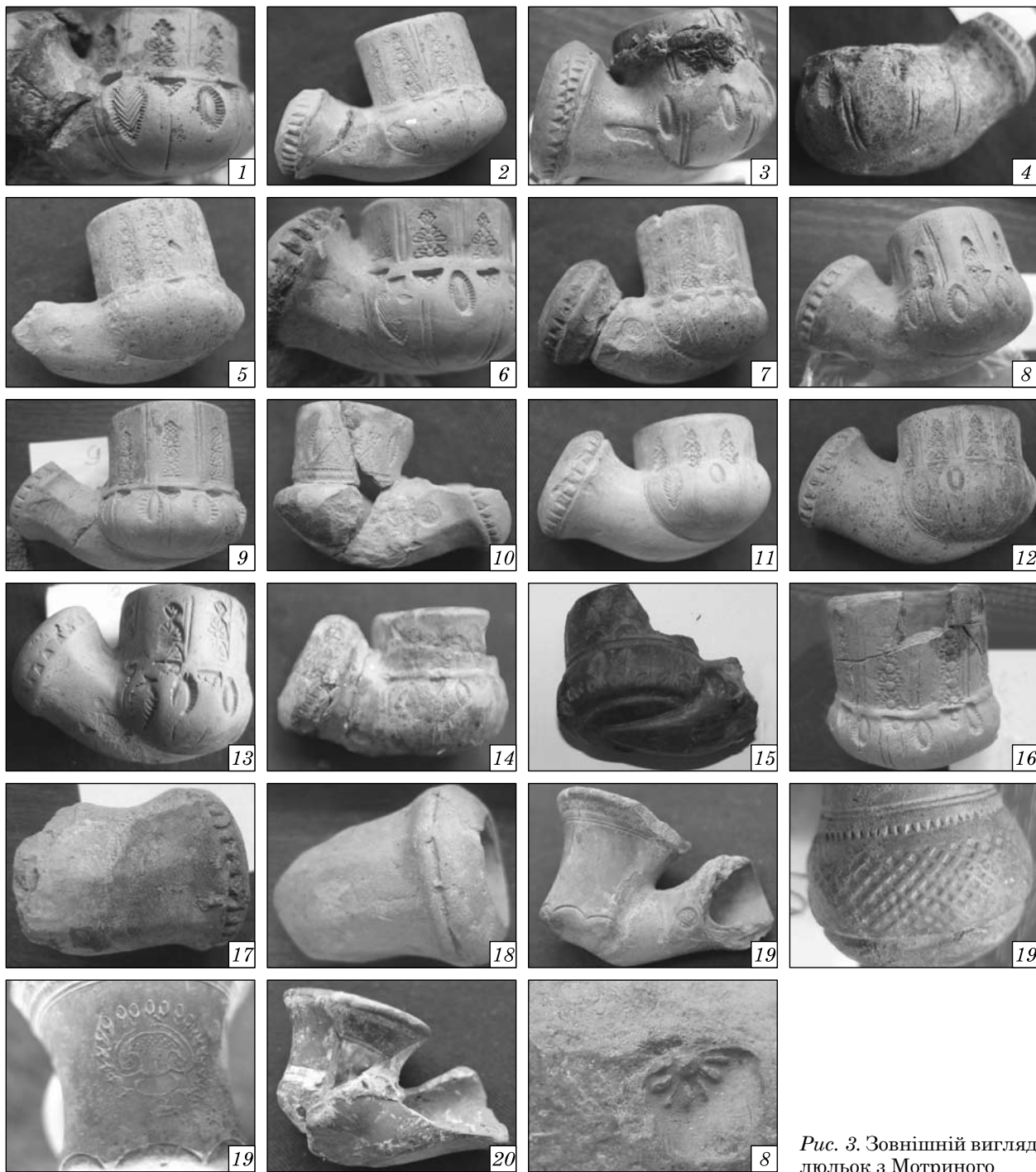

Рис. 3. Зовнішній вигляд люльок з Мотрино

сами. З цим пов'язані складнощі у атрибуції невразних написів, зроблених надскладною для багатьох українських вчених системою арабського письма, і недостатня розробленість датування цього масового на українських пам'ятках матеріалу. Тому автор ставить за мету по можливості точно оприлюднити клейма даної колекції, використавши можливість макрофотозйомки та малюнків, зроблених на її основі (рис. 1).

Розглянемо люльки № 1 та № 14 з напівкруглими клеймами на втулці. Нагадуючи на перший погляд хвилястий арабський напис з надстрочними крапками, вони водночас більше асоціюються з рослинним орнаментом, зокрема зображення

ідентичних здвоєних клейм люльки № 14 схожі на рослинні гілки з пуп'янками (рис. 1, 14). Клейма цього малюнку, здвоєні та поодинокі, відомі на люльках-«зіньківках» з колекції колишнього лубенського музею К.І. Скаржинської, які зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї і датуються XVIII ст. [Коваленко, 2008, с. 35, рис. 11, 5; с. 37, рис. 12, 1—3], у Греції [Robinson, 1985, pl. 64, A 42] тощо. Півкругле клеймо люльки № 1 (0,7 × 0,5 см) схоже, на думку автора, на півсферичну чашу з хвилястим стеблом-бордюром і двома виноградними гронами по три умовні ягоди у кожному. І водночас це може бути арабським написом з двома групами надстрочних крапок

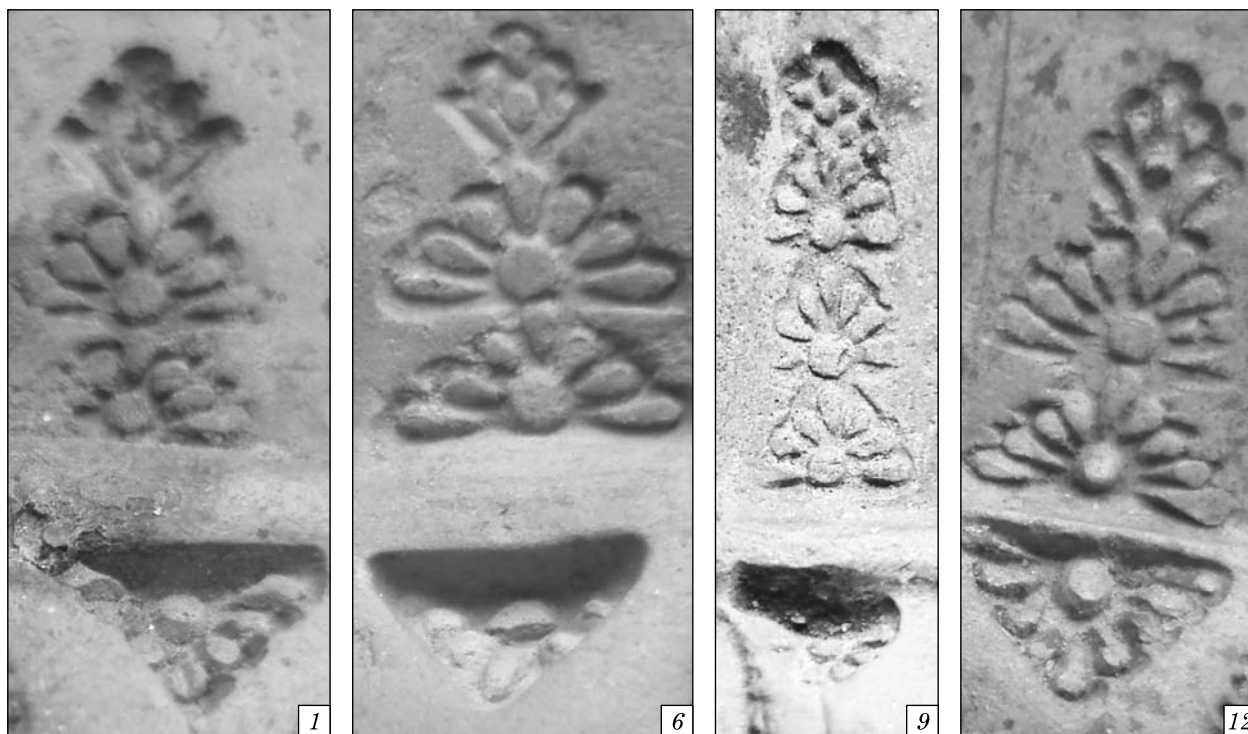

Рис. 4. Квіткові розетки в декорі люльок-«зіньківко» з Мотриного

(рис. 1, 1). Аналог маємо серед матеріалів афінської агори на люльці типу «зіньківки» [Robinson, 1985, pl. 56, C 95].

Півкруглі клейма на люльках № 1 та № 14 поєднані із зображеннями «листка» на чашечці. На люльках № 2 і 7 також вміщено по два клейма: на втулці кругле клеймо з арабським написом та на чашечці — клеймо у вигляді листка (рис. 1, 2, 7; 2, 2, 7). Решта люльок колекції (№ 3—6, 10—13, 15, 19, 20) мають по одному клейму.

П'ять люльок (№ 8, 9, 16—18) клейм не мають, в тому числі дві втулки (№ 17, 18) і люлька № 16, дуже пошкоджена у місці поєднання із втраченою втулкою (рис. 3).

Арабські написи або схожі на них зображення несуть клейма на 8 люльках (№ 1, 2, 5, 7, 10, 14, 19, 20), враховуючи і проблемні півкруглі клейма люльок № 1 та 14. Клейма з такими написами найменші (0,6—0,7 см) і переважно круглі, при цьому клейма люльок № 7, 10, 20 мають по периметру круглий бордюр. Прослідковуються виразні паралелі у W-подібних написах на люльках № 2, 5, 10 з двома нижніми і трьома верхніми крапками, написи на люльках № 7, 19, 20 аналогів у колекції не мають (рис. 1).

Листоподібні клейма (рис. 2) виявлені на 8 виробках (люльки-«зіньківки» № 1, 2, 6, 7, 11—14). Вони мають загалом стандартні розміри 1,1—1,2 × 0,6—0,7 см, проте при уважному огляді являють багато варіантів і практично не повторюються. Різниця полягає у формі самого листка ((прямий або із загнутою праворуч вершиною (люльки № 7, 14), з трикутною ніжкою або без неї (люлька № 11), із зубчастим (№ 1, 6, 7, 11, 12) або рівним краєм)) і рельєфі ((наявність центрально-

го прожилка, напрямом бічних прожилок (догори чи вниз), форма прожилок (вузькі і довгі або широкі клиноподібні (люлька № 13)) тощо. Найрозповсюдженішим виявився тип прямого листка вершиною донизу і з трикутною ніжкою вгору. Такий листок має зазвичай глибокі і вузькі бічні прожилки, направлені догори (люльки № 1, 2, 6). Зубцівка контуру листка (а також «пухнастих овалів» на чашечках більшості люльок), очевидно, наносилась на скоплені торці самого штампа.

Клейма на люльках-«зіньківках» у вигляді листка добре відомі в Україні, зокрема у колекції Полтавського краєзнавчого музею [Коваленко, 2008, с. 35, рис. 11, 7; с. 37, рис. 12, 1, 2], у Болгарії [Станчева, 1972, с. 85, 86], Франції (Марселі), Греції [Robinson, 1985, pl. 62, A 20] тощо.

Таким чином, за матеріалами колекції з Мотриного листоподібні та напівкруглі клейма виявлені виключно на люльках-«зіньківках». На люльках інших типів (№ 10, 15, 19, 20) зустрічаються якісні арабські (№ 10, 19, 20) та латино-руські (№ 15) написи. На клеймі люльки № 20, можливо, вміщена дата.

Повертаючись до типів люльок — «зіньківко», можна сказати, що люльки з гранчастим вінцем та втулкою (№ 1, 6, 12, 14) несуть на собі майже всі основні види клейм: 2 види півовальних (люльки № 1 та 14), листоподібні прямі (люльки № 1 та 6), листоподібні загнуті (люльки № 12 та 14), проте відсутні клейма з арабськими написами. Люльки № 1 та 14 несуть по два клейма. В останньому випадку погана збереженість предмета, доповнена недбало нанесеним (або зношеним, а скоріш за все, невміло виготовленим) листоподібним клеймом, що являє собою лише глухий контур зобра-

ження. Придивимось уважніше до іншої люльки з листком, загнутим праворуч — бездоганно виготовленої люльки № 12. Єдине листоподібне клеймо цієї люльки, на відміну від попереднього, відзначається чітким рельєфом із зубчастим контуром і однією особливістю: трикутна ніжка листка оформлена у вигляді квітки з двома пелюстками і півкруглою виступаючою серединкою між ними. Можливо, таке ж завершення мало не досить чітке листоподібне клеймо люльки № 11.

З шести люльок з високим циліндричним вінцем, гранчатою втулкою і 6-квітковим декором (№ 2, 4, 5, 7, 9, 16) половина не має клейм, клейма люльок № 2 та 5 видаються поганими імітаціями W-подібного клейма люльки № 10 з дископодібною основою, а люлька № 7 несе єдиний в колекції дворядний арабський напис або його імітацію з ім'ям майстра (рис. 1, 7) та листоподібне. Люлька № 2 несе 2 клейма.

Люльки з округлим вінцем та конічною округлою втулкою (№ 3, 8, 11, 13) мають три незвичайні клейма: люлька № 3 — клеймо у вигляді горизонтально розміщеної одиниці (ан.: [Robinson, 1985, р. 51, С 38]), люлька № 11 — єдине в колекції листоподібне клеймо з розширеною верхівкою і прожилками догори, однак, можливо, ми помиляємось, і вгорі розміщувалась нечітко зображена трикутна ніжка, оформлена у вигляді квітки з двома пелюстками і півкруглою виступаючою серединкою між ними (див. вище). Листок люльки № 13 з невеликою трикутною ніжкою і без середнього прожилку відрізняється від інших клиноподібною формою бічних прожилків, які до того ж опущені розширеними кінцями донизу. Верхівка цього листка не промальована і не зрозуміло, чи була вона взагалі на штампі. Люлька № 8 клейм не має, однак єдина в колекції має залишки квіткового декору на тильній частині втулки (рис. 2, 8). На люльках цієї групи відсутнє подвійне клеймування.

Якщо підходити до колекції з точки зору якості і симетричності розміщення декору, то відразу слід відзначити люльки з обома гранчастими частинами (№ 1, 6, 12) та люльку № 9 з високим вінцем, які мають якісний глибокий рельєф зображень і чіткий поділ декорованого простору — систему вертикальних розділювальних ліній, які разом з горизонтальним валиком утворюють своєрідну прямокутну сітку, в яку вписуються ті чи інші рослинні мотиви. Вгорі по центру виділених секторів розміщені підтрикутні багатоквіткові напіврозетки, внизу їм відповідають підтрикутні 1-квіткові елементи, що чергуються з «пухнастими» овалами. Підтрикутні розетки верхнього поясу розміщені вершиною догори, нижнього — вершиною до низу (рис. 4, 1, 6, 12). Розміщені одна над одною дві 7-пелюсткові напіврозетки з виділеною серединкою, увінчані вгорі невеликим 5-пелюстковим бутонем. Знизу їм відповідають поодинокі 7-пелюсткові напіврозетки, які чергуються з «пухнастими» овалами. Подвійні розділювальні смуги люльок з гранчастими формами мають вигляд

вузьких канелюрів вершиною до низу, у нижньому поясі вони підпирають квіткові розетки.

У люльок з високим циліндричним вінцем і гранчатою втулкою розетки верхнього і нижнього поясу мають напівкруглу форму (рис. 4, 9), композицію верхнього поясу завершує фронтальне зображення маленької 5-пелюсткової квіточки, а нижній пояс представлений поодинокими напівкруглими розетками та овалами.

Остання група представлена люльками з округлим вінцем і конічною втулкою і 3-квітковим декором на вінці (№ 3, 8, 11, 13). Вони мають щільну масивну текстуру і є ніби спрощеним варіантом групи люльок з гранчастими частинами, проте мають численні похибки в оформленні.

За виключенням люльок № 1, 6, 9 та 12, при оформленні більшості люльок нижній пояс просто щільно заповнювався елементами декору безвідносно декору вінця (напр., люльки № 5, 7 тощо), при цьому інколи нижні розділювальні лінії опускались ближче до дна виробу (люльки № 4, 13) — вони просто заважали вільній, доволі ефектній компоновці. То може це просто інша система декорування, яка принципово не полюбляє вільного простору і задумана як кайма або бордюр розрідженішої композиції вінець? Чи доцільно в такому випадку говорити про іншу школу або місце виготовлення цих виробів — результат провінційного спрощення усталених зразків? До речі, люльки обох типів оформлення наявні і у колекції ПКМ на Полтавщині [Коваленко, 2008, с. 37, рис. 12, 1—4].

Численні, очевидно, узвичаєні огріхи стосуються і правильності розміщення верхніх рослинних мотивів, які досить часто опиняються помітно зміщеними від центру свого сектору, нахилені або накладені на розділювальні смуги (люлька № 13), а інколи (люльки № 8, 11, 13) ніби сповзають вниз на орнаментальні елементи корпусу чашечки. Інколи на люльках відсутній горизонтальний валик в основі вінця (люльки № 3 та 11) або рослинні напіврозетки нижнього поясу (люлька № 3). Остання особливість притаманна і багатьом люлькам з Москви [Розенфельдт, 1968, табл. 19, 17—20, 22—24, 26, 43] та Полтави [Коваленко, 2008, с. 37, рис. 12, 2, 4, 5]. Люльку № 3 (рис. 3, 3) групи люльок з гладкими вінцями та втулкою можна віднести до низькосортних спрощених виробів: на ній немає нижнього квіткового поясу і валика, розділювальні смуги замість шахового порядку утворюють розірвані посередині вертикальні колонки, а на асиметричному валику втулки ряд оздоблювальних зубців сповзає на другий оберт. Верх люльки стягнутий дрогиною ще в давнину у зв'язку з тріщиною на вінці, і там, де його видно, 3-квіткові штампи нанесені із значним зміщенням від центру сектора і з підправкою. Везти таку люльку на продаж за багато кілометрів не мало сенсу і клеймо «1», можливо, якраз і позначало неякісний, бракований і, відповідно, дешевший товар. Є похибки і при нанесенні клейм. Поверху листоподібного клейма люльки № 6 нанесений

якийсь глухий півкруглий відбиток, а клеймо люльки № 7 у вигляді «пухнастого» прямого листка на трикутній ніжці нанесене прямо поверху розділювальних вертикальних ліній, тобто теж доволі недбало.

У колекції три ремонтвані в давнину люльки — № 1, 3 та 6 — їх втулки (№ 1, 6) та вінця (№ 3) оперізані дуже кородованим дротом. Збереглися в частинах лаконічна тюльпано-подібна люлька № 20 і оригінально прикрашена люлька з дископодібною основою (№ 10), не мають втулки люльки № 15 та 16. Найкраща збереженість поверхні на люльках з гранчастими формами (№ 1, 6, 12), чого не можна сказати про люльку № 14, вся поверхня якої буквально руйнується. Якістю зображення і системи декору виділяється нестандартна для цієї колекції 4-квіткова люлька № 9 без клейма, найвиразніша серед виробів другої групи, яка могла походити з якогось іншого гончарного осередку.

Всі люльки, крім № 3, 17, 18, мають плями кіптяви, на більшості (особливо № 4, 7, 12) добре видно численні чорні цятки, схожі на смолу. Автор не виявила таких цяток лише на виробках № 3, 10, 11, 16, 18. Щільною нерівною поверхнею і характерними чорними та червоними включеннями відзначається люлька № 7 з високим вінцем і 4-рядковим клеймом.

Ангоб багатьох люльок пошкоджених, так збереглися лише невиразні залишки квіткового декору на втулці люльки № 8.

Всі люльки колекції потрапили до землі одночасно (а саме це підказують нам умови їх знахідки) і верхня дата комплексу збігається з наймолодшими люльками середини XIX ст. (люльки № 10, 15 та 19). Нижня, на думку автора, все ж таки опускається до другої половини XVIII — початку XIX ст.

Невелика за обсягом колекція люльок з Мотрино на Полтавщині є лише незначною частиною величезного масиву люльок для паління на українських землях, який ніби спеціально створений для маркування хронологічних побудов. Наведений в публікації матеріал, можливо, сприятиме подальшій розробці системи датування цього масового матеріалу на пам'ятках доби козацтва та пізнього середньовіччя.

Волков І.В. Частная коллекция «турецких» курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока. — М., 1999. — С. 34—36.

Глущенко Л.В. Старий надгробок // Свічадо Придніпров'я: Краєзнавчий альманах. — Кременчук, 2007. — Кн. III. — С. 41—42.

Коваленко О. Глиняні люльки XVII—XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). — Опішне, 2008. — С. 32—38.

Розенфельдт Р.Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. — М., 1968. — 124 с. (САИ. — Вып. Е 1—39).

Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — 180 с.

Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколо лубенських слобод

XVII—XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 84—89.

Станчева М. Коллекцията от лули във Варненския музей // Изв. НВМ. — Варна, 1972. — Кн. VIII (XXIII). — С. 81—99.

Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997. — 336 с.

Троцька В.І. Пізньосередньовічні люльки з Полтавщини // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 130—131.

Ханко О.В. Дрібна керамічна пластика XVII—XIX ст. із Диканьки та інших гончарських центрів Поворскля // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 170—171.

Ханко О.В. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 54—66.

Чекановський А.А., Чміль Л.В. Люльки з розкопок Гончарів Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство. — 1995. — № 3. — С. 100—108.

Hayes J. Turkish Clay Pipes: A provisional typology // The archaeology of the Clay Tobacco pipe. — London, 1980. — IV. — P. 3—10.

Robinson Rebecca C.W. Tobacco Pipes of Corinth and Athenian Agora // Hesperia, 1985. — Vol. 54, № 2 — 203 p.

І. В. Кракало

ДЕКОР И КЛЕЙМА ТРУБОК ИЗ МОТРИНО В СОБРАНИИ КОМСОМОЛЬСКОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Публикация посвящена введению в научный оборот комплекса глиняных курительных трубок «турецкого типа» казацкого периода из с. Мотрино Кобелякского р-на Полтавской обл., которая хранится в фондах Комсомольского историко-краеведческого музея. Дается характеристика основных типов трубок коллекции (с овальной чашечкой, дисковидной базой, тюльпано-видных), таблицы их параметров и особенностей орнаментации, клейм изготовителей (с «арабскими надписями», листовидные...), приводятся параллели и аналоги, делаются попытки датирования материала.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Мотрино, курительная трубка, клеймо, чашечка, венчик, втулка для чубука, киль.

I. V. Krakalo

DECORATION AND STAMPS OF TOBACCO PIPE'S COMPLEX FROM v. MOTRINO IN THE COLLECTION OF KOMSOMOLSK LOCAL HISTORY MUSEUM

The article enters into scientific circulation clay tobacco pipe's complex in «Turkish style» of Cossack times from v. Motrino Kobelyaky's district Poltava's region, which is keeping in Komsomolsk local history museum. It's characterize true to types of pipes from the collection (ellipsoidal bowl, disk based bowl, lily bowl), tables of parameters and specific ornaments, maker's marks (in Arab characters, leaf stamp...), drew the parallels and analogy, have a try at dating of material.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Мотрино, курительная трубка, клеймо, чашечка, венчик, втулка для чубука, киль.

Одержано 27.04.2014.